

חלקו ומעמדו של היטלר בעיצוב המדיניות בשאלה היהודית ותהליך ההשמדה

דוד בנקיר, "חלקו ומקומו של היטלר בעיצוב המדיניות בשאלה היהודית ותהליך ההשמדה", מתוך: ילקוט מורשת – 45 שנה למרד הגיטאות, חוברת מ"ה, יוני 1988 דוד בנקיר 1/06/1988

חלקו ומקומו של היטלר בעיצוב המדיניות בשאלה היהודית ותהליך ההשמדה

בטרם נייחד את הדיון לנושא זה עלינו לבחון את מקומו של היטלר במדינה הנאצית. הגישה האינטנציונאליסטית מניחה שמתחילת דרכו כיוון היטלר את צעדיו וחתר להגשים את מטרתו העיקרית, זו השמדת היהודים. מגישה זו משתמע שהשליבים השונים של מדיניותו האנטישמית נבעו באופן ישיר ממאמציו הבלתי-נלאים להגיע לפתרון הסופי. השמדת היהודים היתה, אם כן, תוצאה של מדיניות עקבית אשר שונתה רק לעתים בסטיות שהיטלר בעצמו תיכנן וכיוון. אסכולה זו מדגישה את האוטונומיה של רצון הפרט כגורם מכריע במהלך ההיסטוריה ורואה את הצעדים האנטישמיים קשורים באורח אינטגרלי ואורגני למדיניות הנאצית, תוך שהיא מתקדמת בצורה עקבית ומתוך גיוון פנימי אימננטי לקראת הפתרון הסופי¹.

ההיסטוריונים הפונקציונליסטיים, מאידך, מטעימים את האלתור הבלתי-שיטתי של המדיניות הנאצית. זו נתפסת על-ידם כשורה של תגובות ad hoc של מנגנון ממשלתי מפורד ומפורר שסבל מבעיות מינהליות מבניות. אולם למרות שמנגנון סבוך זה גרם בסופו של דבר להקצנת המדיניות האנטישמית, המטרות והצעדים המובילים אליהן לא תוכננו מראש וכך לא היתה אפשרות לחזות או לנבא אותם מראש.

ניתן לקבוע כי דרך זו של ניתוח נוטה להתעלם מהגורם האישי, מתפקידו ומאישיותו של היטלר בקביעת המדיניות וניהולה². קארל שלוינס (Schleunes), לדוגמה, גורס שבשעת חקיקת חוקים, ידו של היטלר הופיעה רק לעתים רחוקות ורק ברגעים מכריעים, אך בדרך כלל היתה יד זו הססנית וחסרת בטחון. לדבריו: "היטלר היה דמות מעורפלת המופיעה אך מעט בתהליך עיצוב המדיניות האנטישמית בין השנים 1933-1938". הסתירות בעיצוב המדיניות נבעו מאי-יכולתו של היטלר להניח קווי-יסוד ברורים. עוד מוסיף שלוינס בצורה חד-משמעית, שלא זו בלבד שלא היתה

מדיניות מתוכננת, עקבית ומקיפה, לא פעם בוצעה המדיניות ללא אישור או אפילו ללא ידיעתה של הסמכות המרכזית במפלגה. לדעתו, אחרי חוקי נירנברג שרר מצב שבו, במקום שתהיה סמכות עליונה, לא היתה סמכות כלל³. מרטין ברושאט (Martib Broszat) מודה אמנם גם הוא כי העיסוק הכפייתי של היטלר בעקרונות אידיאולוגיים ופוליטיים ספציפיים היה כוח דוחף מכריע מאחורי המדיניות הנאצית. עם זאת, הוא מבסס את ניתוחו על הלחצים הפונקציונאליים בתוך המשטר הנאצי. לפי דעתו, נכנע היטלר ללחצים אלה יותר מאשר עיצב מדיניות. האנס מומזן (Hans Mommsen), המחזיק בעמדה הקיצונית ביותר מבין החוקרים הקונקציונאליסטיים, טוען שאין לייחס את יישום המדיניות להיטלר בלבד, וכן לא לגורמים אידיאולוגיים, אלא לתהליך קבלת ההחלטות המקוטע שאיפיון את הרייך השלישי. מציאות של דארוויניזם ממסדי ותהו ובהו מנהלי הביאה ליוזמות בירוקרטיות מאולתרות שצפנו בחובן תנופה פנימית הרסנית. מציאות זו הוליכה בהכרח לרדיקליזציה דינמית גדלה והולכת של המדיניות האנטישמית⁴.

במאמר זה לא נעסוק בשאלות העולות מהתפיסה האינטנציונאליסטית ובעיות פרשנותה, אלא במסקנות שמסקיפה האסכולה הפונקציונאליסטית. אין ספק, שהמחקר ההיסטורי הפונקציונאליסטי מציג באופן משכנע כיצד הצליחו לדור בכפיפה אחת מעמדו המונוקרטי של היטלר והמבנה הפוליקרטי של הרייך השלישי. החומר התעודי שנחשף על ידי המצדדים בגישה זו מצביע באופן חד-משמעי על התהו ובהו ששרר במנגנון הנאצי. להיטלר לא היה כל מושג כיצד למשול וכאשר הוא הגיע לשלטון הוא פשוט ניהל את ממשלתו לפי הכללים שהיה רגיל אליהם בהנהגת מפלגתו. עם זאת, המערכת המדינית תיפקדה הודות לכריזמה הציבורית החיובית של היטלר, ובלעדיה לא היה לכפופים לו שום כוח. עלינו גם לזכור שהיטלר שמר לעצמו את הזכות לפסוק באופן בלעדי בשאלות שבהן היה לו עניין אישי, ובכלל זה שאלות של מדיניות חוץ, גזענות ואנטישמיות. בתחומים אלה הוא זה שפסק הלכה. במדיניות אנטישמית התערבותו יצרה פעולת שרשרת: כל צעד הוביל למשנהו וכל אחד מהם היה חמור מקודמו. בעת יישום צעד אחד היו פרטי הצעד הבא בשלבי הכנה, ופקידי המדינה והמפלגה, אשר פעלו לפי הוראותיו או פירשו את רצונותיו, כבר עסקו בתכנון הצעד הנוסף. אמנם היו שינויי כיוון וסטיות בקבלת ההחלטות בשאלה היהודית, דבר היוצר רושם של העדר עקביות במדיניות האנטישמית. אך עלינו להבין שסטיות אלה נבעו מכך שהיטלר דחה את הפעולות להשגת המטרות הסופיות עד שחש כי יש באפשרותו להתגבר על הקשיים והמכשולים העומדים בדרכו.

בדיקת יחסי הגומלין בין היטלר ופרשניו, הן במפלגה והן בבירוקרטיה, מגלה שהללו לא היו אוטונומיים. הם פעלו תחת הלחץ שנוצר על ידי "רצונו של הפיהרר". שכן בהתבסס על עקרון המנהיגות הנאצי, פעל המנהיג העליון כמקור האידיאולוגי והפוליטי של המדיניות האנטישמית, והכפופים לו במנגנון המדינה והמפלגה – ששאפו להוכיח את מסירותם, יעילותם וחיוניותם – סייעו בעדו. היטלר אישר וחייב את עבודתם והטביע את חותמו האישי במתן כיוון לפעילותם. כמו כן, יש לזכור שהיטלר היה, כדברי ההיסטוריון הבריטי טרבור רופר

(Trevor Roper), "פשטן נוראי"⁵. הוא שנא לכתוב והתייחס בחוסר סובלנות קיצוני לבעיות סבוכות. הוא ראה את כוחו הייחודי ביכולתו לפשט בעיות מורכבות ולהכריע בנושאים מדיניים ועקרוניים. סגולה זו היתה על פי תפיסתו מרכיב אינטגרלי של תהליך המנהיגות. הוא גרס שתפקיד המנהיג הוא להעניק השראה ולא לעסוק במינהל. מסיבה זו פעל תהליך החקיקה בגרמניה הנאצית כדלקמן: ראשית נדרשו כל המעורבים לנקוט עמדה בנושא מסוים; לאחר מכן הוגשה טיוטת ההצעות למשרדים הנוגעים בדבר ורק לאחר שהוסרו כל המכשולים הוגשה טיוטת הצעת החלטה לאישורו של היטלר.

אחד המאפיינים של המשטר הנאצי היה העדר שימוש בנוסחאות קבועות בתהליך קבלת החלטות, כמקובל במשטרים דמוקרטיים. במקום זה אנו מוצאים שיטה בלתי-פורמלית, בה היטלר נהג לרמוז באורח מעורפל וכללי את דעתו על נושא מסוים או על דרך ביצוע של פעולה כלשהי. על בסיס זה נדרשו מעצבי המדיניות לפרש את רצונו של הפיהרר כהלכה ולתת לו ביטוי ממשי ומעשי. בדרך כלל לא היתה הידברות ישירה בין מבצעי "רצון הפיהרר" והיטלר עצמו. ה"רצון" נמסר על ידי צד שלישי בצורה של החלטה או צו של היטלר. העובדה ש"רצון הפיהרר" היה מובן לכל כצו מתועדת היטב. ורנר בסט (Werner Best), שבין השאר שימש ראש מדור מינהל בשירות הבטחון, העיד שמבחינת אלה אשר קיבלו את ההוראות, המונחים "הפיהרר רוצה" (Der Fuehrer Wuensch) ו"הפיהרר ציווה" (Der

(Fuehrer Befohlen) היו נרדפים⁶. השימוש במושג "רצון" היה שווה לשימוש במילה "צו". דוגמאות אין-ספור מאשרות עדות זו ומצביעות על השימוש לחילופין בשני המונחים בעגה הנאצית. לצרכנו נסתפק באחדות בלבד. למשל – הפרוטוקול של ישיבת ועדת הרייך לשמירת טוהר הדם הגרמני, שהתכנסה ב-16 ביוני 1936, מראה כיצד הביורוקרטים הנאציים עסקו בספקולציות על משמעותו המעשית של "רצונו" של הפיהרר. וילהלם שטוקארט (Stuckart), מזכיר מדינה במשרד הפנים, אמר בדיון על צעדים אנטישמיים: "בכוונתי לתת הנחיה, אשר אני משוכנע שהיא תואמת את רצון הפיהרר". בהמשך הדיון על מניעת נישואין בין גרמנים לבין יהודים-למחצה, הוא הוסיף: "...בדרך זו נגיע לפירוש הקרוב ביותר של רצון הפיהרר"⁷. במקרה אחר, כאשר גרינג (Goering) ציווה ב-28 בדצמבר 1938 על גזירות חדשות על יהודי גרמניה הוא אמר: "התרשמתי מרצון הפיהרר בשאלות אלה ברורה לגמרי"⁸. בהזדמנויות אחרות מוזכרים צעדים שאינם בחינת פירוש ה"רצון", אלא רצונו של היטלר מופיע כמילה נרדפת להחלטתו, הכרעתו או הוראתו. כך, כשכתב על גירושם של היהודים, הצ'כים וזרים אחרים מוינה, כתב בורמן (Bormann): "ברצונו (Wuensch) של הפיהרר להסיר את ההבדלים בין הגרמנים לבין היונאים"; ומספר משפטים לאחר מכן הוא מכנה רצון זה הכרעתו (Entscheidung) של הפיהרר ומצווה על הגירוש. בדומה לכך, בעת הדיון בין היטלר, גרינג וגבלס בעקבות ליל הבדולח, אמר גרינג: "הפיהרר הביע את רצונו וציווה לבצע את הפתרון הכלכלי לאלתר"⁹.

ברור, איפוא, שהצעדים אשר באו בעקבות הצהרתו זו של גרינג – בדומה לחוקים ותקנות אחרים – לא היו פרי תכניות אשר מקורן במנגנון הממשלתי, אלא תרגום נאמן של "רצונו של היטלר". מובן מאליה שהביורוקרטים עשו הכל כדי להצטיין, תוך מסירות, חנופה ואופורטוניזם, אך תחום פעולתם היה מוגבל והצטמצם לפרשנות רצון המנהיג בלבד. הם היו ערים לעובדה שבתוך המערכת הנאצית, המנהיג הוא האישי והכריזמטי, והוא זה הקובע את הערכים. תפקידו של המנגנון לבצע מה שנדרש ממנו ולממש את העקרונות האידיאולוגיים של המנהיג הלכה למעשה. לאחר דיון חטוף בנושא שנוי במחלוקת זה נוכל לגשת לבדיקה ביתר פירוט של שאלת מקומו של היטלר בצעדים הממשיים בשאלה היהודית. האם הוא התערב בתהליך קבלת החלטות? מה היו הסיבה והתוצאה של התערבותו? והאם התערבותו שינתה את כיוון המדיניות המוצעת? אולם, עלי להקדים ולומר שלא אטפל בשאלת מקומו בהחלטה על הפתרון הסופי. שאלה זו מורכבת והדיון בה יחרוג בהרבה ממסגרת מאמר זה. נתמקד, אם כן, בליבון מספר שאלות נבחרות בלבד: עמדת היטלר לעומת עמדת הביורוקרטים או הרדיקלים במפלגה; דימויו של היטלר כממתן צעדים אנטישמיים והתערבותו המעשית בצעדים ובחקיקה אנטישמיים.

א. האם היטלר היה יוצר מדיניות, או שרק הגיב עליה?

רעיון החרם על חנויות היהודים בגרמניה, של ה-1 באפריל 1933, הועלה לראשונה ב-26 במארס, כאשר גבלס נקרא למעונו של היטלר בברכטסגאדן. בימים ההם הסיתה המפלגה בפרעות לבצע "פעולת הגנה נגד תעמולת הזוועות של היהדות הבינלאומית". היטלר תמך בביצוע החרם בישיבת הקבינט שנערכה ב-29 במארס ואמר שהוא בעצמו קרא לחרם¹⁰. לדבריו הוא חשש שהאלטרנטיבה לחרם תהיה התפרצות בלתי-מרוסנת של תנועה עממית שתנהג באלימות בלתי-רצויה; ואילו מיבצע מאורגן ומאושר לא יהיה בלתי-נסבל וכן לא יגרום לתהפוכות מסוכנות. הספרות הנרחבת על לידתו של החרם, שנכתבה על ידי חוקרים פונקציונליסטיים, מנסה לטעון שהיטלר לא היתה אלא תפיסה מעורפלת בלתי-ברורה בשאלה היהודית. לדידה, הוא לא גילה שום יוזמה מיוחדת אלא הגיב לצעדי מדיניות של הביורוקרטים או לקווי-פעולה של אנשי המפלגה. ספרות זו גורסת שיוזמת המדיניות האנטישמית באה מאנשי השורה, מה-S.O. ומה-S.A. או גופים מפלגתיים אחרים ומפקידי ממשלה, שמצאו פורקן לסכסוכים אישיים ובין-משרדיים, בשאלה היהודית. כל כן, טוענים הפונקציונליסטים, במקרה המסוים דנן נכנע היטלר ללחץ שהופעל עליו. העניין היהודי הפך לדחוף בשל התפרצות מהומות אלימות ופעולות בלתי-חוקיות שהכריחו את המנהיג לאשר את החרם בדיעבד, כדי למתן את התסיסה העממית. מכאן מסיקים שהיטלר פעל כממתן ולא כמקצין. טענה זו, לדעתי, אינה סבירה. היטלר לא היה אסיר של כוחות ללא מטרות, ואף לא נסחף על ידי אירועים. הוא יצר ופעל מתוך כפיה רעיונית שהפכה למדיניות כאשר יושמה על ידי פקודיו. שהרי, היעלה על הדעת שאדם שחש עצמו

מוקף חתרנים יהודים מכל עבר, היה נותן לפקידים או לאספסוף הנאצי לקבוע את גורלם? היטלר שמר על מרחק בערמומיות ולכן אין להקל ראש בתפקידו באירועים שבוימו על ידו בהיותו מאחורי הקלעים. דומה שהלמוט גנשל (Helmut Genschel) צודק בהערכתו שלחרם היו מאפיינים שחזרו על עצמם במיבצעים אנטישמיים אחרים עד ליל הבדולח¹¹. מאפיינים אלה כללו את תנופת התעמולה, השפעת הרדיקלים כגורם מאיץ, ופעולת הריסון של גורמים מסוימים בממשל הנאצי. אך במרכז היתה תמיד עמדתו של היטלר, אשר נתן את הסכמתו למעשה ודן עליו עם שותפיו – במקרה דנן גבלס ושטרייכר – אולם נשאר מאחורי הקלעים ויצר רושם מטעה שהוא מעל לקטנות. יתר על כן, היטלר התייחס לחרם כמכשיר לתעל את ההתלהבות המהפכנית של ה-ס.א. ושל קיצונים נאציים אחרים. לכאורה, נראה כאילו היטלר נכנע ללחצים שלהם, אך לא כך הדבר. הפעלת החרם היתה הרבה מעבר לתגובה ללחצים אשר הופעלו עליו, משום שהיטלר לא נהג לשחות עם הזרם אלא לשנות את כיוונו. לדידו, זאת היתה הזדמנות להפגין את כוחו תוך ניצול ה-ס.א. כמכשיר טרור. כמו כן היה לחרם תפקיד בעל סמליות פוליטית: היטלר ביקש להפגין את נחישות הדעת של השלטון, הן כלפי העם הגרמני והן כלפי חוץ. הוא רצה להבהיר היטב מראש, שגרמניה החדשה נשלטת על ידי עקרונות משמעת ותקיפות. באמצעות החרם הוא ביקש לאיים על אלה שחלקו על מדיניותו האנטישמית ולהאיץ את בריחת היהודים מגרמניה. ולבסוף, אישורו כראש ממשלה על הטלת החרם, איפשר להסוות את המעשה במעטה של חוקיות.

ראיות רבות מצביעות כי למרות שהיטלר עמד אותה עת נוכח בעיית פנים קשה ואמיתית בשל לחצי הרדיקלים, אילו רצה בכך, היה לו די כוח להתעלם מהם ולקבל את חוות דעתם של המתונים בממשלה, דוגמת זו של שר החוץ פון נוראט (von Neurath), כפי שהובעה בישיבת הקבינט ב-31 במארס. ואמנם שנה לאחר מכן, כאשר ניסו גורמים רדיקליים

ב-NS-HAGO להסית לחרם דומה בין ה-23 במארס ל-1 באפריל, התעלם היטלר מהם והטיל את כל כובד השפעתו למניעתו. רודולף הס (Hess), סגנו של הפיהרר, הזכיר לגאוליטרים שמיבצע מעין זה מנוגד לרצונו של היטלר וכך הופסקה ההסתה בעודה

באָבֶה¹². עמדתו זו של היטלר לא נבעה מתוך מתינות אלא משיקולים טקטיים, כפי שעולה מנאום שנשא לפני ה-Reichstatthalter ב-23 במארס 1934. הוא טען באוזניהם שמיבצע כזה יסכן את יבוא חומרי הגלם לגרמניה¹³. בעקבות דבריו אלה של הפיהרר, הזהיר האנס פראנק (Frank), שר המשפטים הבאוארי, מפני התלהבות יתר-על-המידה של הנאצים, שהטיפו לחרם בעיר ויימאר. הוא הסביר כי בשנת 1933 מצא היטלר לנכון לתמוך בחרם ולספק את רצונם של הרדיקלים, משום ששאף להפגין את מרותו בראשית שלטונו; ואילו ב-1934 הוא החליט להעדיף שיקולים פרגמטיים של מדיניות חוץ על פני שאיפה לרצות את הקיצוניים.

זאת לא היתה הפעם היחידה בה הפגין היטלר את האוטונומיה של רצונו מול תביעות הרדיקלים, תוך אימוץ עמדה פרגמטית. עמדתו העצמאית מקבלת ביטוי בולט בהחלטתו בנושא חנויות הכל-בו. בפגישה שקיים עם שר הכלכלה קורט שמידט (Schmidt) קיבל היטלר את השקפתו בדבר הצורך להגן על המשק הגרמני ואישר תוספת אשראי של ארבעה עשר מיליון וחמש מאות אלף מארקים עבור רשת חנויות הכל-בו של טיץ (Tietz), זאת למרות שההסתה נגד חנויות אלה, שהיו בבעלות יהודית, היתה במרכז המהומות שעוררו הרדיקלים בקיץ 1933. כאן הציג היטלר שוב כושר החלטה עצמאי בבחירה בין טוהר אידיאולוגי לבין פרגמטיזם וצרכי השעה, מבלי להיעתר ללחצים של הרדיקלים¹⁴. עצמאות זו בולטת גם בהחלטתו מראשית אוקטובר 1934, כאשר אישר לעובדי ציבור להמשיך ולקנות בחנויות כל-בו וחנויות אחרות בבעלות יהודית, וזאת שוב למרות התביעות במפלגה לאסור על כך¹⁵.

בעקבות השלטת חוקי נירנברג הופיעו הוראות ותקנות אנטישמיות נוספות בתחום הכלכלי והיטלר היה תמיד זה שהכריע על כיוונם ועוצמתם של הצעדים האנטי-יהודיים

ב-Fuehrerbesprechungen. תמיכתו בנגיד הבנק המרכזי היאלמאר שאכט (Hjalmar Schacht), שוב מול לחצים מחוגי המפלגה, מוכיחה כיצד שיקולים של יצוא, מחסור במטבע זר וכיוצא באלה, עמדו במקום גבוה בסולם העדיפויות של היטלר. דוגמאות אלה, הן אחדות מני רבות המשקפות היטב את האופורטוניזם של היטלר, ומציגות את כושרו כטקטיקן. הוא חיכה להזדמנות הנאותה לפני שנקט בצעד אנטישמי, משום שהיה מודע למחיר שעליו לשלם

עבור המעבר משלב של הסתה תנועתית לשלב של ביצוע מדיניות ממשלתית לפער בין מטרותיו לבין תרגומן המעשי במציאות פוליטית נתונה.

דוגמה נוספת לנחישות דעתו של היטלר להתמיד במדיניות מסוימת בנושא היהודי, על אף הלחצים של חוגי המפלגה לשנותה, קשורה לנושא קצבאות הזיקנה ליהודי גרמניה. כידוע המשיכו יהודים במעמד מועדף, אשר פוטרו ממשורותיהם בשירות הציבורי, לקבל קצבאות. מצב זה היה בניגוד לתביעותיהם של גורמים בממשל ובמפלגה, שדרשו במפגיע להפסיק את תשלום הקצבאות ליהודים. כך, למשל, המליץ בנובמבר 1939 האנס פפונדטנר (Pfundtner), מזכיר מדיני במשרד הפנים, לפני האנס לאמסרס (Lammers), ראש לשכתו של היטלר, לבטל את תשלום הקצבאות. תביעה דומה הוגשה בשלב אחר על ידי שר הדואר, בטענה שמאחר ובתקופת המלחמה יועברו היהודים למחנות, יבוטלו ממילא תשלומי הקצבאות¹⁶. נסיונות אלה קיבלו דחיפת-יתר עם תחילת גירוש יהודי גרמניה. ב-9 ביוני 1941 מסר פפונדטנר ללאמסרס על יוזמתו של ראש עיריית ברלין להפסיק את תשלום הקצבאות ליהודי עירו החל משנת 1942. צעד זה התבסס על מה שראש העיר כינה "המצב הבלתי נסבל" שנוצר כאשר יהודים שהיגרו מגרמניה או גורשו למזרח, הפסיקו לקבל קצבה – ואילו היהודים שנותרו לגור בגרמניה נהגו מתשלומים מאוצר המדינה. שיקולו של ראש העיר היה כפול: הוא האמין שעד סוף החורף של 1942 ממילא יגורשו כל היהודים למזרח. שנית, מתוך שיקול מעשי, הוא ביסס את תביעתו על מחסור במקורות כספיים בתקופת המלחמה¹⁷. יוזמה זו זכתה לתמיכה מצד גופים מפלגתיים שונים גם באזורים אחרים של גרמניה, כך, למשל, הגאולייטונגן של באדן וברלין מחו על שבתחומם היו עדיין יהודים שנהנו מקצבאות. הם עצמו הודיע למשרד הפנים על דוחו"ת דעת קהל שמסרו על גילויי פליאה בקרב הציבור שישנם עדיין יהודים המקבלים קצבאות, והוסיף: "יהיה זה רצוי לבדוק את הנושא, כיוון שמוסדות ממשלתיים ומפלגתיים שונים חוזרים על דרישתם שעניין זה יבוא על פתרונו". על רקע תביעות אלה הגיע הדיון למשרד הפנים¹⁸. מאחר ושם נתקלו היוזמות בהתנגדות, נתבקש ראש העיר לבטל את הוראתו. הובא לתשומת לבו שבדיון על הוראת יישום מספר 11 לחוק האזרחות, שנגע גם לנושא הקצבאות, החליט היטלר לא לשנות את המצב הקיים מתוך כוונה למנוע סיבוכים משפטיים מיותרים¹⁹. יתרה מזאת, ביולי 1942 הודיע לאמסרס למשרד הפנים כי הוא ובורמן החליטו בתמימות-דעים להפסיק לאלתר את היוזמות להכנסת שינויים בעניין זה. שניהם היו בדעה שהיטלר לא יאשר יוזמות אלה²⁰. בסופו של דבר עלה הנושא לדיון בישיבה מיוחדת שקיימו לאמסרס ובורמן ב-2 באוקטובר 1943 ושהוקדשה ל"פתרון הסופי". בתזכיר הישיבה הצביע בורמן על כך שהיטלר לא היה מסכים לשנות את דעתו בנושא הקצבאות ולכן הורו שניהם לחדול מהגשת הצעות בסוגיה זו אחת ולתמיד²¹.

מן הראוי לבחון גם את ההחלטה לא לסמן את היהודים לפני ספטמבר 1941, על אף הלחץ שהופעל על היטלר לבצע זאת בשנים שלפני כן. הצעה בכיוון זה הועלתה, למשל, על ידי היידריך בישיבה הנודעת לגנאי שנערכה במשרד האוויריה ב-12 בנובמבר 1938. אולם, היה זה היטלר שהתנגד להנהגת הסימון. לדעת ראול הילברג "סיבת התנגדותו של היטלר הינה תעלומה" ולכן הוא משער שהיא נבעה מסיבות אסתטיות²². ברם, הסיבה האמיתית מתברר מקריאת הפרוטוקול של ישיבת מושלי המחוזות שהתקיימה בדצמבר 1938. מתעודה זו עולה, כי היטלר דחה את סימון היהודים משני טעמים: ראשית, חשב שאמצעי זה יקשה או אפילו ימנע מהיהודים לערוך קניות וייצור להם בעיות קיום בלתי-נסבלות. שנית, הוא האמין שהנהגת הסימון תגרום להתגברות האלימות האנטישמית ותוביל לפרעות מיותרות²³. משום כך, כאשר בסופו של דבר ניתנה הוראת הסימון, הורה בורמן, שפעל על פי הוראותיו של היטלר, למנוע פרעות בכל מחיר²⁴. בדומה לכך נבעה גם הוראתו מה-3 בדצמבר 1938, שלא להגביל את תנועת היהודים, מרצונו למנוע הסתה מיותרת; וכדי להבטיח את הביצוע המדויק של ההוראה, ציווה היטלר, שבעתיד יש לפעול רק לפי הנחיותיו²⁵.

מן האמור לעיל – ומדוגמאות נוספות – ניתן, איפוא, לקבוע בבירור כי אין לראות את היטלר כדמות הנכנעת ללחצים המופעלים עליו להקצין את המדיניות בשאלה היהודית. ומצד שני גם אין לפרש את עמדותיו כסימן למתינות בשאלה זו. שכן היטלר מעולם לא היה מתון בסוגיית האנטישמיות וצעדי טקטיקה ערמוניים ונכונותו לפשרות זמניות אינן עומדות בסתירה לנחישותו לפתור את הבעיה היהודית אחת ולתמיד. לאחר שהבהרנו היבט זה, ניגש כעת לבחינה מפורטת יותר של דימוי היטלר כמתון, כפי שהיא עולה במחקרים של היסטוריונים פונקציונליסטיים דוגמת מוזן וקרשו²⁶.

ב. האם היה היטלר מתון במדיניות האנטישמית?

למרות שמטעמים מובנים של דימוי הופיע היטלר לעתים כמתון, היה זה הוא שיזם את הצעדים הקיצוניים במדיניות האנטי-יהודית. היטלר, שבעיני שלוינס לא ידע על המתרחש סביבו, שלט בעצם על התהליך המדיני כולו. האדמירל אריך רדר (Raeder) מציין זאת בבהירות: "כאשר נודע, או פשוט שמועות, על צעדים קיצוניים של המפלגה והגסטאפו, נראה היה מהתנהגותו של הפיהרר, שלא הוא ציווה על הצעדים... [אולם] במשך השנים הגעתי למסקנה שהפיהרר תמיד נטה לפתרון הקיצוני ביותר בלי לגלות זאת כלפי חוץ"²⁷. דבריו אלה של רדר מיטיבים להדגים את מידת הזיקה בין דימוי לבין מציאות היסטורית. זאת ועוד, התבטאותו של היטלר ב-25 באוקטובר 1941 קורעת אף היא צוהר להבנת דרך עבודתו: "עלי לטפל בעניינים אין-ספור, אך איני יכול לחשוב עליהם כיום. אין פירוש הדבר ששכחתי אותם. יבוא יום ואוציא את ספרי הגדול... אפילו ביחס ליהודים מצאתי את עצמי בחוסר מעש... אין טעם להוסיף לקשיי השעה ללא תועלת... אדם פועל ביתר חכמה כאשר הוא ממתין לרגע המתאים"²⁸. מלים אלה שהושמעו באוזני אורחיו המיוחסים באותו ערב, הימלר והיידריך, כאילו נועדו להסביר להם מדוע הוא חיכה זמן כה רב לפני שהחליט על הפתרון הסופי.

מראשית שלטונו מילאו שיקולים של מדיניות חוץ תפקיד מרכזי בקבלת החלטותיו. הודעתו Reichstatthalter ביולי 1933, מבהירה נקודה זאת היטב: "העלאת השאלה היהודית תגרום למהומות מחודשות בכל העולם"²⁹. מספר חודשים לאחר מכן, ב-28 בספטמבר, בישיבה עם אותם מנהיגים נאציים, הוא הצביע שוב על שיקולים שעמדו כאבן נגף למדיניותו האנטישמית. באותה הזדמנות הוא דיבר על בעיות מדיניות החוץ של גרמניה ועל הנזק שנגרם למדינה בעטייה של מדיניותה בשאלה היהודית. לדבריו, מה שמאפיין את האסטרטגיה שלו אינו העדר מטרות לטווח ארוך, אלא גמישותו בהשגתן וכושרו להחליט על סדר עדיפויות. "בנושא היהודי איננו יכולים לוותר", הוא אמר, "היינו מעדיפים להגיע בשלבים לצעדים מחמירים בטיפול ביהודי גרמניה. ראשית, על ידי חקיקת חוק אזרחות ומכאן ואילך להחמיר את הטיפול בהם. ברם, ליהודים יש השפעה בעולם ולכן אסור לנו ליצור מצב שינוצל כחומר תעמולה אנטי-גרמני". בהקשר זה הוא הזכיר את המקרה בו הואשמה נערה גרמניה בקיום יחסים עם יהודי. העונש שהוטל עליה קיבל פרסום רב בעתונות הזרה וגרם נזק לדימויה של גרמניה בעיני העולם. כמו כן, הוא הזכיר, כדוגמה ללחצים המופעלים על גרמניה, את מאה שלושים ותשע התלונות שהגישה ברית המועצות בשל התנכלויות לאזרחיה³⁰.

מן הראוי לציין, ששיקולים של מדיניות חוץ, שהשפיעו על החלטות בנושא היהודי, הופיעו גם בשנים שלאחר מכן. דבריו של היידריך בפני מפקדי האינזצגרופן ב-15 בספטמבר 1939, מבהירים זאת היטב. בדברו על פתרון השאלה היהודית בפולין, הדגיש היידריך, שכל המלצה הקשורה בשאלות חשובות של מדיניות חוץ מוגשת להיטלר על ידי הימלר – משום שרק היטלר רשאי להחליט עליה³¹.

גם חייט השימוש בכוח אינה מצביעה על מתינותו. התנגדותו לאנטישמיות רגשית, המתבטאת לדבריו בצורת פוגרומים, מופיעה כבר בחיבורו הפוליטי הראשון משנת 1919³². התנגדותו לא נבעה ממתנינות, אלא להיפך, מבחירתו בפתרון מרחיק-לכת עוד יותר: הרחקתם המוחלטת של כל היהודים. המחלקה לענייני יהודים שב-ס.ד. גם היא התנגדה לאנטישמיות הוולגרית ואף היא לא מטעמי מתינות; היא הבינה היטב את טיבה של האנטישמיות "המדעית" של היטלר, לעומת האנטישמיות הרגשית של שטרייכר ודומיו. כך הבינו גם אנשי מפלגה אחרים, דוגמת ה-Ministerialdirektor זומר (Sommer) מלשכתו של סגן הפיהרר, שאין לפרש את הצעדים הטקטיים הזמניים באינדיקציה למתינות כלפי היהודים. בישיבה שהתקיימה ב-29 בספטמבר 1936 והוקדשה לנושא היהודי, הצביע זומר כי: "ממצע המפלגה ברור שיש לראות את השאלה היהודית כפתורה רק כאשר לא יימצא אף יהודי אחד על אדמת גרמניה ומטרה סופית (endziel) זו ברורה לכל. מכאן שיש לראות את הפתרון הנוכחי כפתרון חלקי לקראת המטרה הסופית. הצעדים ייקבעו לפי המידה והקצב הנחוצים"³³. בדברים אלה מתגלה זומר כפרשן נאמן של היטלר. אם היטלר שילב אורך-רוח בדרכו להשגת מטרותיו האידיאולוגיות, תוך ניצול כל הזדמנות בזמן מתאים והיה מוכן להמתין למועד הנכון לכל החלטה, אין בכך גילוי מתינות.

הנחה זו מסתברת מתוך הדוגמה הבאה, המתייחסת אל עבודות ההכנה להוראה לנישול עורכי הדין היהודים מעבודתם. כאשר פנה שר המשפטים פראנץ גירטנר (Guerner) פנה אל היטלר וביקשו לחתום על ההוראה הנ"ל. היטלר סרב לעשות זאת מיד. שוב לא מתוך מתינות או חוסר עניין בנושא. ההערות שנרשמו בלשכתו של היטלר על גבי מכתב פנייתו של גירטנר מעידות על הסיבה האמיתית: היטלר כלל לא היה מעוניין לפרסם את ההוראה בשיא המשבר הגרמני-צ'כי וערב ועידת מינכן, מתוך חשש להרעה נוספת בדימויה של גרמניה³⁴.

לא מן הנמנע שהיטלר בכבודו ובעצמו עמד מאחורי עמדה דומה של ה-ס.ס. - וזאת בעקבות הצו של גרינג מה-28 בדצמבר 1938, שאסר על כניסת יהודים לקרונות-שינה ומסעדות ברכבות. גם בפעם זו, כדי למנוע תגובות שליליות, לא קיבלה הגזירה פרסום פומבי והשלטונות הסתפקו במסירתה לנציגות הארצית של יהודי גרמניה, על מנת שזו תמסור אותה לחבריה³⁵.

אין כל ספק שהיטלר האמין שאין להפחית בחשיבותן של המטרות הסופיות בעיצוב המדיניות המעשית, גם כאשר לכאורה נדרשה פשרה במדיניות או שזו עמד בסתירה למטרות הללו. היטלר היה ער לעובדה שצרכי המציאות שנוצרה בשל מיסוד המשטר הובילו בהכרח לפשרה בין האידיאולוגיה הנאצית לבין הגשמתה. היטלר הבהיר זאת כאשר השיב לביקורת שנמתחה עליו בקשר למדיניותו האנטישמית. בנאום שנשא בפני מנהיגי המפלגה באפריל 1937 הוא עמד על עקרונות המשטר החדש. הוא הבהיר שהמנהיג בלבד רשאי לפסוק מתי יש לבצע מדיניות זו או אחרת. כתבה בעתון שתבעה לסמן את חנויות היהודים זכתה לתגובה חריפה מצדו: "במפלגה אין באים בדרישות... ואל מי הוא [העתונאי] מפנה את תביעתו? תפקידו של מי להחליט בשאלה זו? אני בלבד... זה מספר שנים שאנו בוחנים את שאלת הסימון וברור שיבוא יום ונושא זה יוכרע... המטרה הסופית של מדיניותנו ברורה לכולנו, 36 וכפי שניווכח בהמשך, היה זה היטלר שהכריע אישית בדיונים על סימון חנויות היהודים.

היטלר מתואר כמתון גם בחודשים הסוערים של אביב וקיץ 1935, כאשר גל של הסתה אנטישמית געש על פני גרמניה כולה. לדעת קרשו היה הגל האנטישמי פרי ההסתה המפלגתית ללא התערבותו של היטלר³⁷. אולם דומה שיש לראות זאת בדרך אחרת. כפי שהצבענו לעיל, הכרעתו של היטלר היתה הכרחית בכל עניין שהיה עלול לעורר תגובה בינלאומית. היטלר היטיב להבין שמערכה תעמולתית הכוללת הסתה אנטישמית עלולה להשפיע לרעה על יחסי החוץ של גרמניה ולהביא לגל של מחאות מהשגרירויות הזרות בשל פגיעה באזרחיהן. משום כך, לפתיחה של מערכת תעמולה אנטישמית בקנה-מידה ארצי, היה צורך לקבל את אישורו. אפשר להקיש זאת מהאיסור שהוציא הס ב-19 במאוס 1934 נגד קיום חרם של ה-NS-HAGO שהוזכר לעיל. הס הדגיש בפקודתו שאין לצאת למערכה כזאת ללא אישורו המוקדם של הפיהרר³⁸. אמנם, בשעה שהגל האנטישמי החל לקבל תאוצה, הלך ונוצר הרושם כי הרדיקלים הנאצים הם-הם ששולטים בזירה, והם שמכוונים את עוצמתו. אולם היה זה היטלר שעמד מאחוריהם, העניק להם את גיבויו וסמך ידיו על מעשיהם. הוא היה ערמומי דיו כדי ליצור את הרושם שאחרים היו אחראים להסתה. מנייעיו יכלו להיות מגוונים: הוא האמין אולי שהתנועה האנטישמית תעלה את המורל הירוד של המעמד הבינוני כפי שזה עולה בדיווחים שונים על דעת הקהל באותה תקופה³⁹. כמו כן יכלה המערכה להטות את תשומת הלב של הציבור מבעיות הפנים לעבר היהודים. אין זו השערה בעלמא, משום שיש ראיות בכתובים שהיטלר ידע היטב על הנזק הפוטנציאלי שבקיומה של הסתה אנטישמית, ובכל זאת נתן גיבוי למהומות. ההתכתבות סביב סוגיית השלטים האנטישמיים שבתיקי לשכת הפיהרר מוכיחה בעליל שהיטלר ידע מה מתרחש. כך, למשל, כאשר שאל בורמן, באפריל 1935, את שליחו הצבאי של היטלר מה עמדת הפיהרר בעניין השלטים, הוא זכה לתשובה חד-משמעית: "היטלר מודע לנושא והוא תקיף בדעתו לא לאסור את הצגת השלטים"⁴⁰.

בדומה לכך שב והתלונן אוסוואלד לוואלד (Lewald), נשיאו של הוועד האולימפי הגרמני, בפני היטלר על ההסתה האנטישמית שניהל הקרייזלייטר בעיר גארמיש. למרות שלואלד מסר לו על הנזק שהסתה זו תגרום למשחקים האולימפיים, לא חזר בו היטלר מהחלטתו לתמוך ביוזמת המנהיג הנאצי המקומי. היטלר שינה את עמדתו רק בשלב מאוחר יותר: תחילה ייפה את כוחו של הס לטפל במצב ולאחר מכן הנחה את משרד הפנים לאסור על הצגת כרזות אנטישמיות⁴¹. כמו כן הדאגה לדימוי של גרמניה לקראת המשחקים האולימפיים הניעה את היטלר לאסור מהומות כתגובה על רצח וילהלם גוסטלוף (Gustloff), מנהיג המפלגה הנאצית בשווייץ, על ידי הסטודנט היהודי דוד

פראנקפורטר. כידוע יצאו פעילים נאצים, מיד עם היוודע הרצח, במערכת נקמה נגד יהודי גרמניה; והיה זה היטלר אשר עצר יוזמות אלה, כמובן לא מתוך מתינות אלא משיקולים פרגמטיים⁴².

כאן גם המקום לציין, מבלי להיכנס לפרטים, שגם בזמן המלחמה עמד היטלר עצמו מאחורי מיבצעי תעמולה אנטישמיים. ביומנו כותב גבלס שהשאלה היהודית הועלתה באביב של שנת 1943 בהוראה שבאה מהיטלר⁴³. דומה שהתעמולה האנטישמית הוגברה בחודשים אלה כדי לחזק את האמון בנאציזם, אשר עלול היה להתערער בשל השמועות שרווחו באותה עת על השמדת היהודים. גם ב-10 בספטמבר 1943 ציין גבלס שהיטלר היה זה שדרש טיפול תעמולתי במרץ בשאלה היהודית והוסיף: "דעתו של הפיהרר היא שהמאבק ביהודים ובבולשביקים הוא הנושא התעמולתי הטוב ביותר העומד לרשותנו"⁴⁴.

בנושאים אחרים, שהיטלר החשיב כשוליים או משניים, הוא פשוט דחה את החלטתו והדבר יכול ליצור את הרושם שהוא לא היה מעורב בהם או לא התעניין בהם. ואין הדברים כך; הוא פשוט האמין שכוחות דטרמיניסטיים של התפתחות מדינית יפתרו את הבעיות השוליות מאליו. כך היה, למשל, כאשר הימלר הסב את תשומת לבו לדו"ח של המשטרה הפוליטית הבאווארית ממארכס 1933. הדו"ח מסר שארגון קציני באוואריה נקט בצעד שאינו עולה בקנה אחד עם המדיניות הנאצית: קצינים חברי הארגון איפשרו ליהודים לשמור על חברותם בו. הימלר שאל את היטלר האם עליו לצוות על גירוש היהודים מהארגון או לפזרו בשל סטייתו מהנורמות המקובלות. כאן החליט היטלר שאין לפעול בעניין זה והצביע שבמרוצת הזמן תבוא שאלת חברותם של היהודים על פתרונה מאליו⁴⁵.

התערבותו של היטלר במדיניות האנטישמית ברורה גם בסוגיית סימון חנויות של יהודים. עניין זה נכלל בהוראת היישום השלוש-עשרה של חוק האזרחות מה-14 ביוני 1938. זאת דוגמה בולטת המראה כיצד המתין היטלר לרגע המתאים לפני שיישם רעיון שישירת את מדיניותו האנטישמית. הוא בחר בעיתוי הנוח לו, למרות שהיו המלצות לבצע צעד זה מוקדם יותר. מתחילת שלטון הרייך השלישי הפיצו ארגוני מסחר נאציים כרזות הנושאות סמלים נאציים טיפוסיים, שהיו מיועדות להתנוסס על חנויות של גרמנים. עם חלוף הזמן גבר הלחץ להבדיל בין חנויות של גרמנים ושל יהודים. כך נמצא, במכתב של שר הפנים לשר הכלכלה מה-23 בספטמבר 1935, איזכור של דרישות ממגזרים נרחבים בציבור להפרדת חנויות של יהודים⁴⁶. גם תזכיר של שאכט בנושא זה מראה שברשויות המדינה נשקלה אפשרות להנהיג אמצעי זיהוי על חנויות של יהודים. עם זאת, למרות ההמלצות בכיוון זה, לא סומנו החנויות. הפרוטוקול של ישיבת פקידי המפלגה והמדינה מן ה-29 בספטמבר 1936 חושף מדוע: מסתבר ממנו שצעד זה לא ננקט משום שהיטלר לא אישר אותו⁴⁷.

מעורבותו של היטלר בסוגיית סימון חנויות היהודים לא היתה בודדת. הוא הפעיל את סמכותו האישית גם בשאלות אחרות בתחום הכלכלי, כגון במדיניות הארזואציה, ובמקרים מסויימים התערב אישית. כך, לדוגמה, בנושא הקשור למדיניות החימוש הגרמנית, אישר אישית את הצעדים להחרמת מפעל הנשק סימסון-סוהל (Simson-Suhl) בתורינגיה שהיה בבעלות יהודית⁴⁸. כמו כן התערב כאשר אזרחים זרים נפלו קורבן למדיניות הארזואציה. בעקבות דיווחים של משרד החוץ ומשרד הפנים על מחאות ממשלות שונות על הפגיעה באזרחיהן, שאל לאמרוס את היטלר כיצד לנהוג ביהודים אזרחי חוץ בנושא הארזואציה. כאן דחה היטלר את המלצתו של הס להשיב באופן כללי על השאלה, וקבע שעקרונות יש להתייחס אל היהודים בעלי אזרחות זרה כיהודים לכל דבר. שהרי לדבריו, הבעיה היהודית היא שאלה של גזע ובתור שכזו אינה תלויה באזרחות. הוא אמנם הוסיף שאפשר לחרוג מעקרון זה כאשר הפגיעה ביהודים עלולה להשפיע לרעה על מדיניות החוץ הגרמנית⁴⁹.

עד כמה חשוב היה הנושא היהודי להיטלר אנו למדים מהעניין הרב שהיה לו בפרטים זעירים של המדיניות האנטישמית, וזאת למרות שהוא סלד מעיסוק בפרטים. אנשי המנגנון המדיני והמפלגתי ידעו היטב שאין להטריד את היטלר בפרטים וזאת על פי הנחיה שנתן לאמרוס עוד ב-1933. אולם הם גם ידעו שעל פרטים הקשורים לשאלה היהודית היו חייבים לדווח להיטלר, שכן היטלר מצא תמיד פנאי לעסוק בפרטים של מה שעניין אותו, גם כאשר היה טרוד מאד בעניינים ממלכתיים בעלי חשיבות עליונה. כך, למשל, אפילו בעת מיתקפת המלחציים בחזרית סטאלינגראד הוא מצא לו זמן להתערב בעניין העלאת תשלום הקיצבה לאלמנתו של מנהל המוזיאון הלאומי בדרזדן⁵⁰. כמו כן, בעת שצבאו נהדף לאמצע הדרך בין הדון והדנייפר, הוא טיפל בהעלאה בדרגה שלאחר המוות של פרופסור בבית הספר הממלכתי לאומנות. כל זאת כדי להגדיל את קיצבת אלמנתו⁴¹. אין תימה, אפוא, שדווח

לו על כל פרט ולא הקטן ביותר במה שהיה בעיניו המוטיב המרכזי של השקפת עולמו, הנושא היהודי. כך, למשל, הוגשו לעיונו מקרים של חילול הגזע על ידי יהודים. באפריל 1943 הודיע לו משרד המשפטים על המקרה בו נענשה אישה יהודיה על מכירת חלב אם למעון-יום של תינוקות גרמניים. דווח לו על המקרה של ליאו קצנברגר, שהואשם בחילול הגזע ובפעילות נגד כלכלת המלחמה⁵³. במקרה אחר, כשנסר לו שהיהודי מרטין לופטגס נידון למאסר בגין אגירת מזון, הורה היטלר אישית להמיר את עונש המאסר בעונש מוות⁵⁴. יתרה מזו, החלטותיו בעקבות התעניינותו הכפייתית בכל הקשור ליהודים שימשו הנחות יסוד למדיניות האנטישמית. כך, למשל, היה ביחס לשמות של חללים יהודים על אנדרטה לזכר קורבנות מלחמת העולם הראשונה. פולמוס סביב נושא זה פרץ בין מנהיג מפלגה בעיר אוּנְה (Unna) שהציע להקים אנדרטה, לבין קצין בצבא שדרש להוסיף לרשימת הנופלים את שמות החללים היהודים. לאחר שהויכוח הובא להכרעת היטלר הוא התנגד להכללת שמות יהודים על האנדרטה⁵⁵. בעקבות החלטתו הוציא משרד הפנים כמה חודשים לאחר מכן צו האוסר הקמת אנדרטאות הנושאות שמות של יהודים שנפלו במערכה⁵⁶.

הכרעתו היתה גם הבסיס לתקנה בנידון זה מפברואר 1939. 57

העיון בנושא מעמד בני תערובת (Mischlinge) אינו משאיר ספק למידת מעורבותו של היטלר בפרטים של סוגיה שהיתה קרובה ללב. לגביו היתה שאלת מעמד הגרמנים ממוצא יהודי, ללא ספק, בעלת חשיבות ראשונה במעלה, בשל שגועונו לטוהר הגזע. החיפוש הכפייתי אחד "מישלינגה" במפלגה הנאצית לשם סילוקם, הגיע עד ל"מישלינגה" מהדרגה החמישית. עם זאת, הצטיינות בשורותיה לפני 1933 איפשרה את ההישארות במפלגה של "מישלינג" בעל דרגה גבוהה. אולם היטלר בלבד יכול היה להכריע על כך⁵⁸. היטלר חזר והזהיר שהטיפול ב"מישלינגה" להשוואתם לגרמנים היה גמיש מדי. בעתיד, הוא אמר, רק הוא ישחרר "מישלינגה" מהגבלות, וגם זאת רק במקרים מיוחדים. למשל, כאשר ה"מישלינג" הנידון לא ידע על מוצאו והיה פעיל במפלגה במשך זמן רב⁵⁹. את מעמדו של היטלר כפוסק בלעדי בנושא ה"מישלינגה" מדגים היטב הצו שניתן על ידו ב-1 באפריל 1944, הקובע חד-משמעית: "שמרתי את זכות ההכרעה בעניין זה לעצמי ויש להגיש לי אישית כל בקשה בנידון זה"⁶⁰. בדומה לכך גם מתן אישורים לגירושין או נישואין של "מישלינגה" היתה זכותו הבלעדית של היטלר. בנושא זה אמר בורמן: "רק הפיהרר רשאי להחליט". אין זה מפליא, אם כן, שנמצא את היטלר מתערב בבקשה לנישואין שהגיש הזוג אנגלוזינג (Engelsing) וקהלר (Kohler). לאחר שהיטלר בחן את תמונות שניהם, כדי לעמוד באופן "מדעי" על מוצאם הארי על פי תווי פניהם, הוא סירב לאשר את נישואיהם⁶¹. הוא היה זה שקבע אם פקידי מדינה או חברי מפלגה, שנחשדו במוצא יהודי, רשאים להישאר בתפקידם. דוגמה אופיינית לכך היה המקרה של היינריך זונקל (Sunkel), פקיד בכיר במשרד החינוך. ב-3 באוגוסט 1938 מסר הס ללאמרס על כוונתו של שר החינוך למנות את זונקל לחבר הנאמנים של אוניברסיטת גרייפסוואלד (Greifswald). אולם מאחר והיטלר כבר החליט קודם לכן "באופן אישי" (Persoenliche entscheidung) לא לאשר את זונקל בחבר הנאמנים של אוניברסיטת ברלין, הוא שאל מה היתה עמדתו במקרה זה. יש להדגיש שלמרות שהפניה עברה את משרדיהם של הס ובורמן, לא היתה להם סמכות להכריע בנושא והבקשה היתה חייבת להגיע לידי היטלר אישית. הס הבהיר היטב שעל אף שהיה סגן הפיהרר, אין זה בסמכותו לקבוע בנושא זה: "בשאלה זו", הוא אמר, "נדרשת הכרעתו הישירה

(unmittelbare entscheidung) של הפיהרר". בעקבות החקירה בייחוס הארי של זונקל, החליט היטלר שלא למנותו לחבר הנאמנים, אך נעתר להשאירו בשירות הציבורי, אולם לא במשרה שתבליט את מוצאו. כעבור כמה שנים נשלח זונקל, בהסכמת היטלר, לשמש פקיד במינהל הפרובינציאלי של שלזוויג-הולשטיין⁶².

במקרים אחרים, הנוגעים לקידום חברי מפלגה או מינוי פקידים ממוצא יהודי, הכריע היטלר בצורה שונה. שני מקרים יספיקו להדגים זאת. ב-15 באוקטובר 1936 מסר לאמרס לבורמן את החלטתו של היטלר, שאין להטריד את היועץ האישי של שר המשפטים דוקטור האנס פון דוהנני (Oberregierungsrat von Dohnanyi), שהיה "מישלינג" מדרגה שניה וקבע שיש לנהוג בו כבגרמני לכל דבר⁶³. להחלטה דומה הוא הגיע ביחס לווילהלם מֶץ (Metz), חבר במפלגה הנאצית מאז 1930, שגם הוא היה ממוצא לא טהור והיטלר החליט להשאירו במפלגה. עם זאת, כאשר ביקש שר הפנים למנות את מֶץ כמפקד משטרת אוֹפֶלְן (Oppeln) שוב היה עליו להיוועץ בהיטלר. לאחר עריכת החקירה המתאימה נמסר לשר הפנים שהיטלר הסכים למינוי⁶⁴. דוגמאות אלה שהבאנו ורבות אחרות מראות שכל מקרה נידון על ידו לגופו של עניין ואם הביורוקרטים ביקשו להתחיל בהליכים בנושא הקשור ל"מישלינגה" היו נתקלים

בתשובה הקבועה: "יש להמתין עד שהיטלר יחווה את דעתו על המקרה". כך היה כאשר שר החינוך ניסה לקבוע תקנות ביחס לאפשרויות הלימוד של "מישלינגה" בחינוך הגבוה. לאמרוס מסר לו כי אין לקבוע מסמרות בנושא זה עד אשר יגבש היטלר עמדה בנידון 65. דאגה זו, שלא לאפשר לפקידים להכריע בנושאים הקשורים ל"מישלינגה" מובנת מאליה, שהרי מדובר היה בעשרות אלפי משפחות. לפי המיפקד של 1939 נמנו כשבעים ושניים אלף "מישלינגה" מדרגה ראשונה, כשלושים ותשעה אלף מדרגה שניה ועוד עשרות אלפים מדרגות גבוהות יותר. שינויים בגורלם עלולים היו להוביל לדיון ציבורי על גורלם של היהודים בזמן המלחמה.

להחלטות של היטלר היה תוקף של חוק ומשום כך לא הועילו נסיונות של אנשי מפלגה לסטות מהחלטותיו, כפי שהיה לדוגמה במקרה של ה"מישלינג" היינץ גארטנר (Gaertner). איש זה נפל בקרב וילדיו, שהיו "מישלינגה" מדרגה שלישית קבלו על כך שסניף המפלגה בזכסוניה סירב לשלם להם קיצבת שארים. צעד זה היה בניגוד לתקנות וגם עורר זעם רב בציבור, שבא בטרוניות על הפליית יתומי מלחמה שמוגדרים גרמנים על פי חוקי נירנברג. כאשר הגיע המקרה למשרדו של בורמן, הוא נזף בגאולייטר של זכסוניה והזכיר לו כי היטלר טיפל במקרים דומים וקבע חד-משמעית שיש לנהוג בהם כבגרמנים ואין זה בסמכותם של מנהיגי מפלגה להמרות את פיו 66.

התעניינותו ומעורבותו האישית של היטלר במה שנוגע ל"מישלינגה", ניזונו מאמונתו שה"מישלינגה" מהווים איום על טוהר הגזע הארי והתבוללותם המוחלטת אינה אפשרית. לדבריו: "אפילו משפחות בעלות כמות מזערית של דם יהודי מולידות בכל דור לפחות יהודי אחד טהור" 67. משום כך כל פניה לשינוי מעמד של "מישלינג" היתה חייבת להיבדק תחילה במשרד הפנים, לבקשת אישור מוקדם, ומשם הועברה להכרעתו של היטלר. היטלר חזר והזכיר שאלה כללי הטיפול ואין לחרוג מהם. כך, למשל, הוא שב להורות ב-20 בפברואר 1944 שעל בורמן לטפל בכל המקרים של "מישלינגה" ולהגיש לו את הפניות להכרעתו הסופית 68. התערבותו של היטלר היתה נחוצה במקרים בהם נקבעה ל"מישלינג" דרגת גזע שלא תאמה את מוצאו הביולוגי האמיתי. הכרעתו האישית היתה הכרחית במקרים אלה, כדי להבהיר את מעמדו של ה"מישלינג". הוא גם הכריע אישית במקרים של נישואי ה"מישלינגה" באומרו: "בעניין זה שמרתי לעצמי את זכות ההחלטה" 69. היטלר קבע בנושא ה"מישלינגה" במשרות ציבוריות, ובעקבות נסיון ההתנגשות בחייו ב-20 ביולי 1944 גברו חרדותיו מהשפעת היהודים עד כדי כך שהורה לסלק מהשירות הציבורי כל "מישלינג" או נשוי ל"מישלינג". צו זה פגע במספר רב של אנשים שהחזיקו במשרות רמות, בכללם שגריר אחד ופקיד בכיר במשרד הכנסות 70.

על רקע חרדותיו אלה מהשפעה יהודית סמויה, מובן שבמה שנוגע לגיוסם של "מישלינגה" לצבא הגרמני הוא לא הקל ראש. באחת משיחותיו הוא הזהיר שגרמניה תזיק לעצמה אם תגייס "מישלינגה" ומכאן שיש לצמצם עד למינימום את מתן האישורים לשירות. מסיבה זו הוא גם הוציא פקודה אישית (Fuehrererlass) ב-8 באפריל 1940, הקובעת שרק הוא רשאי להעניק ל"מישלינגה" אישורים לשירות 71. ממניעים דומים הוא הורה שאשה שהינה "מישלינג" בדרגה שניה זקוקה לאישורו כדי להינשא לחייל בשירות פעיל 72. מכאן גם נקל להבין, שאם היטלר היה עד כדי כך קפדן ביחס ל"מישלינגה" בשירות הציבורי ובצבא, על אחת כמה וכמה היתה דאגתו גדולה ביחס ל"מישלינגה" במפלגה הנאצית, שהיתה אמורה להיות מבצר של חוסן וטוהר גזעי. כאן לא רק הורה לחפש "מישלינגה" עד לדרגה חמישית, הוא גם ציווה לאסור על מנהיגי מפלגה וצאצאיהם לשאת "מישלינגה" גם אם הללו הושו לגרמנים 73. מכאן אתה למד שאם כה עמוקה וכפייתית היתה דאגתו בעניין ה"מישלינגה", כפי שהראינו, לא יעלה על הדעת להניח – כפי שעושים זאת חוקרים פונקציונליסטיים – שהתעניינותו במדיניות כלפי היהודים היתה רק שולית. כלום זה הגיוני שהיטלר היה מניח לביורוקרטים ולאנשי המפלגה לתכנן, לעצב ולנהל את המדיניות כלפי היהודים והיה מסתפק בחתימה על הצעותיהם? כלום יתכן מצב, כפי שמנסח זאת מומזן, שהיטלר יתייחס ליהודים בחזיונות כיליאסטיים ודמגוגיה רטורית ולא יתעניין במדיניות כלפיהם? התחקות מדוקדקת אחר עקבות היטלר בחקיקה האנטישמית חושפת בעליל את מעורבותו בה.

ג. מקומו של היטלר בחקיקה האנטי-יהודית

ראשית יש להטעים שהיטלר לא היה מנותק מההכנות לחוקי נירנברג. חוקים אלה היו חשובים מדי להמשך מדיניותו האנטישמית בכדי שיצמחו כפי שטוענים היסטוריונים פונקציונליסטיים, כתוצאה של מקריות ואלתור. לחוקים אלה

לא היתה רק פונקציה סמלית במתן אפקט של דרמטיזציה להוצאת היהודים מהחברה הגרמנית; הם שימשו גם בהוראה כפולה מבחינה פוליטית: החוקים הניחו את היסוד לעמדת זינגו לרדיקליזציה במדיניות האנטישמית ונתנו צידוק וגושפנקה חוקית לפגיעות ולמעצרים שאיפיינו את הקיץ של שנת 1935. 74. אכן, אין ספק שהיו אלה הביורוקרטים הנאציים שעבדו על ניסוח החוקים והוראות היישום שבאו בעקבותיהם; אך אין פירוש הדבר שהפקידים קבעו את צורתם הסופית. היטלר לא נתן הסכמתו באופן אוטומטי לכל הצעה שהוגשה לו, וידוע שהיו לפניו טיטות חלופיות והוא החליט באיזו מהן לבחור. כאשר חייב היטלר הצעה כלשהי הוא עשה כן במידה שההצעה תאמה את השקפתו הייחודית בשאלה היהודית.

אליבא דיאן קרשו, הדוגל בתזה של אופי אימפרסיונאלי של המדיניות הנאצית בכל מה שנוגע להגדרת המונח "יהודי", היה היטלר מעורפל ומתחמק והשאיר את ההחלטה בנושא למשרד הפנים ולמפלגה 75. אולם ברור שתפקידם של אלה היה מוגבל לניסוח טיטות בלבד והשאירו את ההכרעה לשיקולו של היטלר, כך, למשל, מסתבר מעיון בהתערבותו בנוסח הוראת היישום הראשונה לחוקי נירנברג. מן המסמכים העומדים לרשותנו אנו למדים שהוראת היישום הראשונה תוקנה כדי להתאימה להשקפותיו של היטלר ורק אחר כך הוגשה לו לחתימה 76. יתרה מזו: היטלר בחן כל חוק ביחס ליהודים על כל פרטיו ודקדוקיו ולו הקטן ביותר. כך, לדוגמה, בתהליך הניסוח של ההוראה הראשונה ליישום חוק האזרחות, הודיע לאמרס לפריק כי היטלר דרש לשנות את הנוסח של הפסקה השנייה של הסעיף השלישי של ההוראה 77.

בשאלת ההפרדה של ילדים יהודים, היה זה היטלר שציווה להקפיד את עבודות הניסוח של חוק להקמת בתי ספר ליהודים 78. ושוב היה זה היטלר שהכריע בסוגיית העסקת עוזרות-בית אריות בעלות אזרחות זרה בבתי יהודים. כזכור, אסר החוק להגנה על הדם והכבוד הגרמניים על יהודים להעסיק עוזרות אריות מתחת לגיל ארבעים וחמש, אך לא היה ברור מה דינן של עוזרות בעלות נתינות לא-גרמנית. התזכיר של הישיבה שנערכה ב-24 באוגוסט 1936 מדגיש את מעורבותו של היטלר בסוגיה זו. הוא מסתיים במלים מפורשות: "בהתחשב בהתעניינותו של הפיהרר, כפי שזה עולה ממכתבו של לאמרס מה-22 בדצמבר 1935, על לשכתו של הפיהרר להחליט אם עוזרות בעלות נתינות זרה כלולות בחוק". והיטלר אמנם הכריע – פעם על ידי אישור ההעסקה; ולאחר מכן, כאשר המצב הבינלאומי ושוק העבודה הגרמני השתנו, על ידי איסורה 79. חותמו האישי מורגש גם בנושא תוספת שמות ליהודים. בשיחה שקיים עם הימלר ביוני 1936, העיר היטלר שאין לקרוא ליהודים בשמות גרמניים כגון זיגפריד או טוסנלדה. הערה סתמית כזו מצד הפיהרר הספיקה כדי להפעיל את מכונת ההפליה הנאצית. מיד עם תום המשקים האולימפיים הורה בורמן למשרד הפנים להתחיל בעבודות הניסוח של חוק שיחייב כל יהודי להוסיף לשמו את הכינוי Jude. עבודות הניסוח הסתיימו ב-1938 בחוק שחייב את יהודי גרמניה לצרף לשמם את השמות ישראל או שרה 80.

דוגמה בולטת נוספת אשר מלמדת על התערבותו הישירה של היטלר בחקיקה האנטישמית בין השנים 1936-1938, שבהן לפי שלוינס "הוא לא היה מעורב כלל", הוא התהליך שהוביל להוראת היישום הרביעית לחוק האזרחות. הוראה זו מה-25 ביולי 1938 אסרה על רופאים יהודים להעניק שירות רפואי לגרמנים. כאשר הועלה הנושא לראשונה בישיבת הממשלה, בנובמבר 1933, היו בגרמניה כארבעת אלפים רופאים יהודים מתוך סך הכל של חמישים וחמישה אלף בעלי מקצוע זה. באותה הזדמנות דחה היטלר את הרעיון לאסור על רופאים יהודים לעבוד מבלי לנהל מערכת תעמולה מקדמת בנושא. אך ברור שאין לייחס דחיה זו למתינותו או לחוסר עקביותו, אלא לכושרו כשחקן פוליטי שממתין לרגע המתאים להופעתו 81. היטלר שב לנושא זה ביוני 1937 בעקבות שיחה שניהל עם מנהיג שירות הבריאות הנאצי גרהארד ואגנר (Wagner). באותה הזדמנות התבטא ואגנר על הצורך לסלק את הרופאים היהודים מעיסוקם. על כך השיב היטלר, שצעד זה חשוב ודחוף יותר אפילו מסילוק היהודים מהשירות הציבורי. הוא ייפה מיד את כוחו של לאמרס להכין את הבסיס החוקי להוראה. כאשר העיר ואגנר כי הוא מעריך את ההוצאה התקציבית הכרוכה בצעד זה בכעשרה מיליון מארקים, השיב היטלר שהנושא כה חשוב ששיקולים כספיים לא צריכים להוות מכשול 82. תשובה זו לא היתה תגובה בעלמא לתכנית שרקם ואגנר, כפי שזה עשוי להתקבל למראית עין. עצם העובדה שמזכיר המדינה פפונדטנר קיבל הוראה להיפגש עם היטלר על מנת לקבל תדריך מדויק, לפני שהביורוקרטים ייכנסו לעובי הקורה ויחלו בעבודתם, מעיד שהיוזמה באה מהיטלר ולא מאף אחד אחר. זאת ועוד,

לאחר שיזם את החוק הוא התערב בתהליך הביורוקרטי והכתיב את הקצב כדי להשליט את רצונו. התיקים של משרד הפנים מעידים שכאשר היטלר הזמין את פונדטנר למעון בברכטסגאדן ב-1 בספטמבר 1937 לדון בעניינים שונים ובכללם נושא הרופאים היהודים, הוא הורה לו באופן סודי לבוא בגפו. לאמרו הסביר לו שהיטלר נוהג בסודיות, כי אינו מעוניין עדיין שאחרים יהיו מעורבים בעניין זה⁸³. רק לאחר שהושלמו דיונים מוקדמים נתן היטלר אור ירוק להפעלת מכונת החקיקה. ב-18 בדצמבר הודיע פונדטנר ללאמרו שטיוטת ההוראה בשלבי ניסוח. אך אפילו אז לא נותרה היוזמה בידי הביורוקרטים. בעת שהם עמלו על ניסוח ההוראה שגם תכלול סילוק יהודים ממקצועות הקשורים לרפואה, שוב התערב היטלר ותבע שהחוק יוגבל לרופאים בלבד (מודגש במקור – ד.ב.)⁸⁴. בעקבות התערבות זו של היטלר, הורה קורט בלוֹמֶה (Blome), האחראי להכנת ההוראה, לדחות את סילוק היהודים ממקצועות הקשורים לרפואה עד שתתקבל הנחיה על כך מהיטלר. עם השלמת הניסוח הסופי, חולקה הטיוטה בין הנוגעים בדבר והוגשה לחתימת היטלר⁸⁵.

לידתה של הוראת היישום האחת-עשרה לחוק האזרחות היא דוגמה נוספת לתהליך עיצוב המדיניות בשאלה היהודית ומעורבותו של היטלר בה. בדצמבר 1940 החלו פקידי המדינה והמפלגה בדיונים להכנת הוראת יישום זו, שמגמתה היתה לבטל את מעמדם של יהודי גרמניה כנתיני המדינה. עלינו לזכור שעל פי חוקי נירנברג לא היו היהודים Reichsbuerger כיתר הגרמנים, אלא Staatsangehoerige. המימשל הנאצי נדרש לשינוי מעמדם של היהודים במסגרת תכניותיו לשינויים הכלליים של המעמד החוקי של תושבי הרייך שהתרחב בעקבות הכיבושים. בגלל ההתפשטות הטריטוריאלית, כללה האימפריה הנאצית גם מיליוני בני אדם שהיו שייכים לאומות שונות, אך על פי הקטגוריית הגזענית היתה להם קירבת דם לגרמנים. בעתיד תכננו לשמור את האזרחות של הרייך לגרמנים בלבד ולאפשר מעמד זה לזרים רק לאחר מיון גזעי מדוקדק. אלה שהיתה להם קירבת דם ולא יזכו באזרחות היו אמורים להיות Staatsangehoerige. אולם ברור שהחלטה זו היתה יוצרת בעיה ביחס ליהודים, הואיל ולפי חוקי נירנברג גם היו במעמד זה. גם אם הקרובים גזעית היו מקבלים מעמד של בני חסות (Schutzangehoerige) היתה מתעוררת בעיה, שהרי היהודים הזרים מבחינת גזעם ולאומיותם היו נהנים ממעמד נעלה יותר מהזרים בלאומיותם אך קרובים בגזעם לגרמנים⁸⁶. על מנת למנוע פאראדוקסים משפטיים מסוג זה, החליט משרד הפנים להפוך את היהודים לבני חסות או להופכם לחסרי נתינות. בהתחשב בדחיפות העניין ורצונו של משרד החוץ להכריז על ההוראה בו-זמנית עם פירסום הודעת הסיוע האמריקני לאנגליה, לחצי הביורוקרטים שטיפלו בנושא להגיע להחלטה מהירה. בנקודה זו הגיעה הסוגיה להיטלר. בסוף 1940 הודיע לאמרו לפריק, שהיטלר ראה בהצעת משרד הפנים רעיון נפסד ודחה אותה. במקום זה הוא ציווה לבטל את האזרחות של היהודים השהוים מחוץ לגרמניה ולהחרים את רכושם. מכתבו של לאמרו לבורמן מבהיר את השיקולים שהיו להיטלר בהחלטתו. ראשית, ממילה לא יהיו יהודים בגרמניה שלאחר המלחמה; ושנית, ביטול מעמדם הנוכחי של היהודים היושבים בגרמניה היה יוצר אי-שקט בקרב קרובי המשפחה הגרמניים של המיועדים לגירוש. המקרה שלפנינו מדגים היטב את הבדלי הגישה של היטלר ושל הביורוקרטים. בשעה שדאגתם של אלה היתה ההיבט המשפטי: כיצד לגרש אדם שלא נשללה ממנו אזרחותו, ולכן הצינו לשלול קודם מיהודי גרמניה את האזרחות ולאחר מכן לגרשם כזרים. היטלר, שלא היה מוטרד מדקויות משפטיות, היה מעשי מהם. לאחר שהיטלר הביע את הסתייגותו באוקטובר 1941, סוכמו הפרטים האחרונים של ההוראה במשרדי הביורוקרטים והיא פורסמה ברבים ב-25 בנובמבר 1941⁸⁷.

כללו של דבר: במאמר זה ביקשנו להראות, באמצעות ניתוח מדוקדק של לידת כמה צעדים אנטישמיים של המדינה הנאצית, את מידת מעורבותו של היטלר בתהליך עיצוב המדיניות וקבלת ההחלטות בשאלה היהודית. הצבענו שהאידיאולוגיה של היטלר היתה ללא ספק גורם רב-עוצמה בעיצוב המדיניות האנטישמית הנאצית ומכאן שההשקפה של החוקרים הפונקציונאליסטיים שתפקידו של היטלר היה מוגבל למתן לגיטימציה ליוזמות של אחרים, אינה מתקבלת על הדעת. יחסי הגומלין בין אידיאולוגיה זו והמדיניות התפתחו בתהליך, בו עיצוב המדיניות היה נתון להשפעת מושגים תיאורטיים מחד וחישובים פרגמטיים מאידך. גם ראינו שהיטלר לא היה אסיר כוחות, אלא יוצרם. הוא לא היסס ולא התנגד לקבל החלטות אלא להיפך היה מודרך על ידי אובססיות אידיאולוגיות, שהפכו למדיניות כאשר תורגמו לשפת המעשה על ידי פרשניו. היטלר שלט על תהליך עיצוב המדיניות והיה – כפי שאלן בולוק מכנה אותו – "תערובת של חישוב וקנאות"⁸⁸. הוא הגה ויזם את התהליך האנטישמי כולו וכשזה החל לנוע וקיבל תנופה

עצמית במישור הרעיוני, הצטרפו הביורוקרטים למתן דחף מעשי. מכאן שהללו היו כלים בלבד להאצת יוזמותיו ולא פעלו באופן עצמאי ועל דעת עצמם.

הערות

1. Gerald L. Fleming, *Hitler and the Final Solution*, Oxford University Press, Oxford 1986; Eberhard Jackrl, *Hitlers Weltanschauung*, R. Wunderlich, Tubings 1969
2. Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Aaschwitz*, University of Illinois Press, Urbana-Chicago-London 1970; Uwe D. Adam, *Juden-Politik im Dritten Reich*, Droste Verlag, Dusseldorf 1972; Hans Mommsen, "The Realization of the Untinkable", in Gerhard Hirschfeld (Ed) , *The Politics of Genocide*, Allen & Unwin, London 1986, pp. 97-144
- לסקירה ממצה של שתי האסכולות ראה:
Saul Friedlander, "From Anti-Semitism to Extermination", *Yad Vashem Studies*, 16 (1984), pp. 1-50
3. Schleunes, op. Cit., pp. 131, 258-259
4. Martin Brozant, "Soziale Motivation und Fuhrer-Bindung des National-sozialismus", *Vierteljahrshefte fur Zeitgeschichte*, 18 (1970), pp. 392-409; Mommsen, op. Cit
5. Hugh R. Trevor-Poper, "The Mind of Adolf Hitler", *Hitler's Table Talk*, Weidenfeld & Nicolson, London 1973, p. xxxl
6. Fleming, op. Cit., pp. 45-46
7. Nuremberg Documents, NG-289 (ND :להלן)
8. Bundesarchiv, Koblenz, R 18/5519 (BA :להלן)
9. IMT, 9, p. 278
10. BA, R 431/1460
11. Helmut Genschel, *Die Verdrangung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*, Musterschmidt-Verlag, Gottingen 1966, p. 58
12. Hess an Gauleiters, BA, NS 6/216; Cf. Ministerialrat Willuhn, 26.3.34, BA, R243 II/602; Cf. *The Jewish Chronicle*, 30.3.34
13. Konrad Repgen (Ed.), *Akten der Reichskanzlei*, Boldt, Boppard a/Rh., p. xxiii
14. /Genschel, op. Cit., p. 80
15. Bormann an Reichstatthalter Loepper, Dessau-Ziebigk 13.1.33, BA, NS 6/ vorl 215
16. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Quadrangle Books, Chicago 1967, p. 57
17. BA, R 43 II/449
18. Hess, 23.3.41; Bormman an Lammers, 17.7.43, 4.8.43; Lammers an Mdl, 24.7.43, .ibid
19. ;Pfundter an Lammers, 9.6.41
- צעד זה של ראש העיר היה גם בניגוד לאינטרסים של שירות הבטחון, שחשש מעומס תקציבי על הציבור היהודי;
וראה: Heydrich, 26.1.42, ibid
20. Lammers an Mdl, 20.7.42, ibid
21. Memorandum, FQ, 6.10.43, ibid
22. Hilberg. op. Cit., p. 120, n. 72
23. BA, R 18/5519
24. ND, NG-1672; Hilberg, op. Cit., p. 121
25. Adam, op. Cit., p. 263
26. Mommsen, op. Cit., p. 106; Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, Edward Arnold, London 1985, p. 92
27. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Meridian Books, Cleveland & New York 1969, p. 375, n. 89
28. Hitler's Table Talk 1941-44, Weidenfeld and Nicolson, London 1973. p. 90
29. BA, R 43 II/1392
30. ibid. Cf. Von Neurath an Hindenburg, 19.6.33, Document Neurath-11, IMT, 40, p. 465
31. Amtchef und EG Besprechung, 14.9.39, Institut fur Zeitgeschichte. Munchen, MA 433/728513-4

Ernst Deuerlein, "Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr", Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 7 (1959), pp. 177-227	.32
BA, R 18/5514	.33
BA, R 43 II/598	.34
Tagesbericht SD II-112, 10.2.39, BA R 58/992	.35
Hildegard von Kotze – Helmut Krausnik (Eds.), Es spricht der fuhrer, S. Mohn, Gutersloh 1966, pp. 147 ff	.36
Kershaw, op. Cit., p. 93	.37
Hess, 19.3.34, Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris, CXLV-519	.38
Stimmung und Lagebericht des Gauleiters Grohe, Maerz 1935, BA, NS 22/vorl. 583	.39
Wiedemann an Bormman, 30.4.35, BA, NS 10/550	.40
Lewald an Mdi, 14.5.35, BA, R 43 II/729; Hass an Mdi, 7.6.35, ibid	.41
Monatsbericht des Regierungspräsident, Ansbach 7.3.36, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Abt. II. Geheimes Staatsarchiv, Munchen, MA 106 609	.42
Louis P. Lochner (Ed.), The Goebbels Diaries, Award Books, New York 1974, p. 375	.43
Goebbels, 10.9.43, BA, NS 18/225	.44
Himmler an Hitler, 22 November 1934, Archives of the Leo Baek Institute, New York, Kreuzberger files, AR 7183, Box 10, folder 3	.45
BA, R 18/5513; BA R 18/5502, 5509; Cf. ND, NG 3940, NG 4029	.46
BA, R 18/5514	.47
Genschel, op. Cit., p. 102	.48
Lammers an Hess, 21.7.38, ND, NG 1526	.49
Bormann an Lammers, 7.12.42, BA R 43 II/450	.50
Bormann an Lammers, 11.4.43, ibid	.51
ND, NG 1656	.52
ND, NG 51701 Cf. Hilberg, op. Cit., pp. 110-111	.53
ND, NG 287	.54
Gauleitung Westfalen Sud an Wiedemann, 8.8.35, BA, NS 10/550e	.55
Joseph Walk (Ed.), Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat, C.F. Muller, Heidelberg-Karlsruhe 1981, p. 34	.56
ibid., III, p. 140	.57
Wiedemann, 23.10.36, BA, NS 10/223	.58
ND, NG 4819; NG 2586; NG 2982	.59
BA, R 43II/1648 Cf. BA, R 55/711	.60
Hess an Mdi, 28.6.37, BA, NS 10/1153b	.61
Hess an Lammers, 3.8.38; Bormann an Mdi, 12.10.38; Lammers an Hess, 2.11.38, BA, R 43II/939a	.62
Lammers an Bormann, 1.11.38, BA, R 43II/1145b	.63
Mdi an Lammers, 13.1.1939, Hitler, 1.2.39, BA, R 43II/1136b	.64
Lammers an Mdi, 18.2.42, BA, R 43II/941	.65
Bornann an Mutschmann, BA, R 2/31097	.66
Hitler's Table Talk, op. Cit., p. 545	.67
BA, R 43II/1648 Cf. BA, R 55/711 and ND, NG 998	.68
BA, R 43II/941; BA, NS 19/199; AA Inland II/g 177, 179	.69
Bormann an Lammers, 2.11.44, BA R43II/599	.70
ND, NG 2982	.71
BA, NS 10/338	.72
Adjutantur der Wehrmacht Major Engel an OKW, 2.11.43, BA, R2/31097	.73
Lothar Gruchmann, "Blutschutzgesetzes' und Justiz. Zur Entstehung und Auswirkung des Nurnberger Gesetzes vom 15. September 1935", Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 31 (1983), pp. 418-442; Otto D. Kulka, "Die Nurnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte Geheimer NS-Lage und Stimmungsberichte", ibid., 32 (1984), pp. 582-624	.74
Kershaw, op. Cit., p. 94	.75
Stuckardt an Pfundtner, 7.11.35, BA, R 18/5514	.76

- Lammers an Frick, 20.2.36, BA, R 43II/1555; Cf. Mommsen, op. Cit., p. 105 .77
 קשה לי להסכים עם מומזון, הטוען שהיטלר שוכנע על ידי בורמן להכניס את השינוי. אין התעודה מזכירה את בורמן
 כלל, ומשום כך אין לפקפק שהיוזמה היתה של היטלר.
- Lammers, 30.9.36, ND, NG 1256 .78
- Memorandum, 24.8.36, BA, R 18/5514; MdI, 23.2.37; ibid., MdI, 25.5.38, ND, NG .79
 347
- Adam, op. Cit., pp. 156-157 .80
- idem, ibid., p. 67 .81
- BA, R 43II/733 .82
- Lammers an Pfundtner, 21.8.37, BA, R 18/5516 .83
- Pfundtner an Lammers, 24.1.38, ibid .84
- Hess an Lammers, 17.3.38; Pfundtner an Lammers. 11.6.38, ibid .85
 על מדיניות האוכלוסין של הרייך השלישי, ראה לאחרונה:
- Christopher R. Browning, "Nazi Resettlement Policy and thr Search for a Solution to .86
 the Jewish Question, 1939-1941", German Studies Review, 10 (1986), pp. 497-519
- MdI, 3.1.41, 19.3.41; Hess an MdI, 24.3.41, BA, R 43II/136a; AA, inland II A/B 121/2. .87
 BA, R 2/511; Lammers an MdI, 7.6.41, BA, R 43II/449, ibid., Cf. BA, R 2/5980;
 7.7.41, 27.9.41, BA, R 18/5519
- Allan Bullock, Hitler, A Study in Tyrany, Pelican Books, London 1969 .88